

UOT 82-09

Ş.F.İsmaylova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
shamsura.ismaylova@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA QOŞMA JANRININ VƏZİYYƏTİ VƏ POETİK İMKANLARI

DOI: 10.30546/170899876.72.1.2024.01

Açar sözlər: *müstəqillik, poeziya, qoşma, müxəmməs, gəraylı, ənənə, janr, forma, axtarış, yenilik*

Məqalədə müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında qoşma janrının işlənmə şəkilləri və poetik imkanları araşdırılır. Qeyd olunur ki, bu illərdə poeziyanın çoxsaylı janrları arasında şairlərin ən çox müraciət etdikləri şeir forması qoşma olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatımızdan başlayaraq Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Məstan Günər, Hüseyn Kürdoğlu, Məmməd Aslan, Məmməd İsmayıl, Zəlimxan Yaqub və b. şairlərin yaradıcılığında aparıcı yer tutan qoşma müstəqillik dövrü poeziyamızda yeni ovqat, ifadə, təsvir özəlliklərinə sahib çıxmaqla inkişafını davam etdirmişdir.

Ш.Ф.Исмаилова

СИТУАЦИЯ И ПОЭТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЖАНРА ГОШМА В ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Ключевые слова: *независимость, поэзия, гошма, мухаммас, герайлы, традиция, жанр, форма, поиск, новаторство*

В статье рассматриваются формы использования и поэтические возможности жанра гошма в азербайджанской поэзии периода независимости. Отмечается, что в эти годы среди множества жанров поэзии наиболее часто используемой поэтами формой стихотворения было гошма. Начиная с нашего устного народного творчества, гошма, занимающее ведущее место в творчестве поэтов Моллы Панаха Вагифа, Моллы Вели Видади, Гасим-бека Закира, Аббаса Туфарганлы, Ашика Алескера, Самеда Вургун, Османа Саривалли, Гусейна Арифа, Мамеда Араза, Мастана Гунар, Гусейна Курдоглу, Мамеда Аслана, Мамеда Исмаила, Залимхана Ягуба и др. в период независимости продолжило свое развитие в нашей поэзии, овладев особенностями нового вдохновения, выражения и описания.

Sh.F.İsmayilova

THE SITUATION AND POETIC POSSIBILITIES OF THE POETRY
GOSHMA IN AZERBAIJAN POETRY OF THE PERIOD OF
INDEPENDENCE

Keywords: *independence, poetry, goshma, mukhammas, gerayli, tradition, genre, form, search, innovation*

The article examines the forms of use and poetic possibilities of the goshma genre in Azerbaijani poetry of the period of independence. It is noted that in these years, among the many genres of poetry, the most frequently used form of poetry by poets was goshma. Starting from our oral folk art, goshma, which occupies a leading place in the works of the poets Molla Panah Vagif, Molla Veli Vidadi, Gasim-bek Zakir, Abbas Tufarganlı, Ashik Alesker, Samed Vurgun, Osman Sarıvalli, Hüseyn Arif, Mamed Araz, Mastana Gunar, Hüseyn Kurdoğlu, Mamed Aslan, Mamed İsmail, Zəlimxan Yaqub and others during the period of independence continued their development in our poetry, mastering the features of a new mood, expression and description.

Poeziyanın çoxsaylı janrları arasında müstəqillik dönəmində şairlərin ən çox müraciət etdikləri şeir forması təbii ki, qoşma və gəraylıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatımızdan başlayaraq Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Məstəna Günər, Hüseyn Kürdoğlu, Məmməd Aslan, Məmməd İsmayıl, Zəlimxan Yaqub və b. şairlərin yaradıcılığında aparıcı yer tutan qoşma müstəqillik dövrü poeziyamızda yeni ovqat, ifadə, təsvir özəlliklərinə sahib çıxmaqla inkişafını davam etdirdi. Təbii ki, yeni dövrdə qoşma janrının ən aparıcı qüvvələri yenə də yaşlı nəslin nümayəndələri oldu. Məmməd Araz, Məmməd İsmayıl, Məmməd Aslan, Məstəna Günər, Hüseyn Kürdoğlu, Nəriman Həsənzadə, Zəlimxan Yaqub və b. bu sahədəki təcrübələrinə yeni poetik axtarışlarını əlavə etdilər. Yeri gəlmişkən, onu da əlavə etmək lazımdır ki, adıçəkilən yaşlı nəsil nümayəndələri gəraylı janrının da aparıcı qüvvələri olaraq yenə də ədəbi prosesdə öncüllüklərini davam etdirdilər. Bu sırada Məmməd İsmayılın Yunus Əmrə poeziyası ilə səsleşən, eyni zamanda lirik-fəlsəfi düşüncənin ən yeni imkanları daxilində qələmə aldığı qoşmalar daha çox yadda qaldı:

Mən mənə dar gəldim, mən yetmir mənə,
Yox, bu adamdakı ün yetmir mənə,
Günün yox, göydəki gün yetmir mənə,
Ömrümə yeni bir gün gələcəkdin.

Qürbətə atmışdı hər birimizi,
Xeyir birimizi, şər birimizi...

Gəzib tapammadıq bir-birimizi,
Mən uzaq keçmişəm, sən gələcəkdin.

...Ağrım zamanənin, çağın üstünə,
Ahım axın edər ahın üstünə...
Sinəmə çəkilən dağın üstünə,
Yaş olub, gözləri çən gələcəkdin (4).

Göründüyü kimi, ədəbiyyatın, daha çox da poeziyanın əsas mövzusu olan əbədi kədər duyğusu, intizar, həsrət yaşantılarının gətirdiyi düşüncələr Məmməd İsmayılın diqqətə çatdırılan qoşmasında daha bitkin, vaxtın – zamanın gedişinə içdən gələn mistik bir dünyagörüşü ilə qələmə alınıb. Klassik qoşma modeli çağdaş poeziya imkanının boyuna uğurla “biçilib”. Məmməd İsmayılın son illərdə qələmə aldığı və ədəbi orqanlarda, yeni kitablarında çap etdirdiyi əksər şeirlərə bu cür tərəvətli deyim, ifadə tərzii məxsusdur və o, günümüzdə də qoşma, gəraylı janrının inkişafına xüsusi sayğı ilə xidmət edir. Bu mənada ədəbiyyatşünas Elnarə Akimovanın fikirləri ilə razıyıq ki, bu gün «ənənəvi ritmi və intonasiyanı özündə daşıyan köhnə şeir müəllifləri var ki, (yeri gəlmişkən, «köhnə şeir müəllifləri əvəzinə «yaşlı nəsil nümayəndələri olan şairlər» ifadəsi daha dəqiq olardı) şeirlərinin tərəvəti əzəli poetik gücünü və siqlətini qoruyub saxlamaqdır» (1, s.134). Həqiqətən də müstəqillik dövr poeziyamızın istər lirik, istər fəlsəfi-estetik, istərsə də ictimai-siyasi mövzuda qələmə alınmış ən bitkin və duyğusal şeirlərini Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd İsmayıl, Məstan Günər, Hüseyn Kürdoğlu, Xəlil Rza Ulutürk, Firuzə Məmmədli, Vaqif Səmədoğlu, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub, Abbas Abdulla, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, Qabil, eyni zamanda onlardan sonrakı ədəbi nəslin nümayəndələri Çingiz Əlioğlu, Vaqif Bəhmənlı, Rüstəm Behrudi, Ağacəfər Həsənlı, Sabir Sarvan, Tofiq Nurəli, Məmməd İlqar və başqaları yaratmışlar. Bu şairlərin demək olar ki, hamısının yaradıcılığında qoşma və gəraylı janrına müraciət aparıcı yer tutur. Adıçəkilən şairlərin qoşma yaradıcılığı ilk növbədə «məna ilə ahəngin izdivacında» (Cəmil Məric) yaranıb, ənənəyə sadıqlığı ilə yanaşı, yeni yaradıcılıq axtarışları ilə dolu inkişaf yolu keçmişdir.

Ədəbiyyata 1990-cı illərdə qədəm qoyan Salam Sarvanın imzası öz yaşlıları içində daha çox ona görə fərqləndi və «ədəbi pasport» qazana bildi ki, o, ilk növbədə adıçəkilən şairlərin ənənədən gələn təcrübəsini dərinədən mənimsəyə bildi və özünün fərdi üslubunu yaratmağı bacardı. Salam da öz yaşlılarının çoxu kimi qoşma janrında olan şeirlərini yazdı, amma çoxlarından fərqli olaraq o, quru qafiyəbazlıq, sözçülük yolu ilə getmədi, daha çox ümumiləşdirmə eksperimentləri tətbiq etmə yolunu seçdi və bu axtarışlarını klassikayla, ənənədən gələn təcrübə ilə uzlaşdırma bildi:

Bir damcı böyüyür, şişir, çağlayır,
Bu söz öz içindən sızmaq istəyir.
Bu ölü xortlayıb eşir qəbrini,
Qəbrini təzədən qazmaq istəyir.

Keçib öz yolundan durulur bu yol,
Hər ayaq yerindən qırılır bu yol,
Nə yaman əyilir, burulur bu yol,
Elə bil özünü azmaq istəyir.

Ax, bu adamda qalmadı qan ki,
Qanda od söndürmək bundan asan ki,
Elə ovuşdurur alnını, sanki
Alın yazısını pozmaq istəyir (5, s.826).

Sözün «öz içinə sızmaq» cəhdi, yolun özündən keçib durulmaq marağı, «hər ayaq izindən qırılmaq» ağrısı, «özünü azmaq» istəyi Salamın özünəməxsus, heç bir şeirdə rastlanmayan müşahidələridir. Salam Sarvan ilk növbədə, bu poetik müşahidələrini şeirə uğurla gətirə bilməyin şairidir. Onun şair fərdiyyətinin özülündə müşahidə mükəmməlliyi dayanır.

Salamın yaşadığı olan Əkbər Qoşalı da yaradıcılığa əsasən qoşma, gəraylı janrıyla qədəm qoyub. İlk baxışdan hər şey yerli-yerindədir, onun qoşmalarında heca, ritm ahəngdarlığı, axıcılıq, bütövlükdə, texniki məsələlər narazılıq doğurmur. Amma Salam Sarvana məxsus poetik müşahidə, ümumiləşdirmə faktı Əkbər Qoşalının qoşmalarında hiss olunmur:

Yeri qanlı-qanlı döydü yağışlar,
Keçib damarımda axdılar mənim.
Dəli arzularım döndü yağışa,
Qayıdıb üstümə yağdılar mənim.

Şimşək var, buludlar davaya düşdü,
Damcılar oynadı, havaya düşdüm.
Mən eşqin əlində havayı düşdüm,
Onunçün yandırır-yaxdılar məni.

Mən hələ bir cavan bulud yaşdayam,
Yağış olmadım ki, yağıb yaşayam.
Bir göz var, istədim baxıb yaşayam,
Qoydular bəxt ilə üz-üzə məni (5, s.829-830)

İlk baxışda qoşma janrının yaxşı nümunəsi hesab oluna biləcək bu şeirin kəsir cəhəti ondadır ki, misraların fikir yükü bir-birini tamamlamır. Məsələn, aşiqin eşqin əlinə havayı düşməsi və buna görə onun yandırır-yaxılması fikri havadan asılı qalır ki, belə bir cəzanı doğuran səbəb nədir? Yaxud, yağan yağış-

lar «keçib damarımdan axdılar mənim» deyimindəki ifadə pintiliyinə nəzər salsaq, əgər yağış (yaxud yağışlar) damara keçə bilibse (!), onda axdılar yox, «axdı» ifadəsi yerinə düşə bilərdi və aydın görünür ki, müəllif sözə cəm şəkilçisini yalnız hecanı düzəltmək və qafiyə xatirinə əlavə edib.

Eyni sözçülüüyü, bir-birinin davamını gətirməyən qafiyəbazlığı Yusif Həsənbəyin «insaf sənin əlindədir» qoşmasında da müşahidə edirik. Heç cür anlaya bilmirsən ki:

Bu yaz çəmən-çayır əlvan xalıdır,
Hər gülün pərvanəsi bir arıdır,
Könlün-gözüün niyə məndən ayırıdır?
Bir bax, arım gülündədir, gözəlim (6, s.290).

Əvvəla, «çəmən-çayır» deyimi «əlvan xalıdır» naxışlanması ilə heç cür uyuşmur. Çayır heç vaxt gözəllik, əlvan xalı daşıyıcısı olmayıb, əlaqə otu kimi tanınıb. Bu söz ilk növbədə, hecanı doldurmaq üçün şeirə pərçim edilib. «Hər gülün pərvanəsi bir arıdır» misrasında isə şeir bölgüsü deformasiyaya uğrayıb, yəni ilk və sonrakı misralarla eyni bölgüdə deyil, bu baxımdan da həmin misranın ifadəsi zamanı ritm dəyişir. Bunlar öz yerində. Əsas məsələ odur ki, şair «bir bax, arım gülündədir, gözəlim» misrası ilə nəyi ifadə etmək istəyir. Yəni aşiqə şamil etdikdə bu «arı» aşıqdən kənar varlıq, predmetdimi? Təbii ki, cavabsız sualdı. Bəlkə də şeirin davamı nəminə bu anlaşılmazlığın üzərindən keçmək, ümumiləşdirilmiş nəticəni gözləmək olardı. Təəssüf ki, şeirin ümumiləşdirici, yəni son bəndində də eyni anlaşılmaz, dağınıq fikir yükü ilə rastlaşırıq:

Ürəyində heç kəsə yer saxlama,
Qoy o yerdə mən çəkilib çarmıxa,
Əl uzatma gördüyün hər salxıma,
Üzüm şirin dilimdədir, gözəlim! (6, s.290).

Əgər sevənin könül dostu, seilməyə layiq olan kəs, aşıqın gözəlidirsə, nədən onun qəlbində özgəyə yer olmalıdır? Yəni etibar, sədaqət əmlrlə olur ki, «ürəyində özgəyə yer saxlama» xəbərdarlığı edəsən? Yaxud, aşıq bir salxım üzümle müqayisə ediləcək qədər aşağılanmış bir könül dostudur? Daha qərribəsi odur ki, şair «üzüm şirin dilimdədir» deyimiylə nəyi ifadə etmək istəyir? Bu fikri dilimizə «tərcümə edib», «mənim dilim üzüm kimi şirindir» şəklinə salsaq belə, yenə də şairin oxucuya (ya elə gözəlinə) çatdırmaq istədiyi başlıca fikir anlaşılmaz olaraq qalır. Halbuki qoşma janrının Abbas Tufarqanlıdan, Molla Pənah Vəqifdən, Aşıq Ələsgərdən, Səməd Vurğundan, Bəxtiyar Vahabzadədən, Hüseyn Arıfdən, Məstən Günərdən, M.İsmayıldan, Hüseyn Kürdoğludan və b. gələn bitkin, cilalı, mükəmməl nümunələri var. Məmməd Araz qələmindən süzülən unudulmaz örnəkləri yada salaq:

Dilim dinməz, kipriklərim səs elər,
Necə xoşdur? Ürəyimi xəş elə,

Qalan ömrə yarım ürək bəs elər,
Unut məni, aldat məni, at məni.

Bu sevdadan nə yetirdik, nə üzдық?
Dalğasında nə qərq olduq, nə üzдық.
Axır səni düzdə qoydu bu düzlük,
Unut məni, aldat məni, at məni...

Bu səmimi, ruhla zaman arasında sıxılıb qalan bəşər övladının daxili təbəddülatlarını, psixoloji durumunu yetərincə ifadə edən (və anladan), içinə yığan qoşma qarşılığında İbrahim İlyaslının «Əfəndim» qoşması varislik ənənəsinin gerçək faktı kimi çıxır qarşımıza. Qoşma janrına məxsus obrazlılıq, mükəmməl qafiyə sistemi, məntiqi izləmələr İbrahim İlyaslının təqdim olunan qoşmasının uğurunu təmin edir:

Düşmən də çəkməsin mən çəkənləri,
Mən çəkən zülmədən olmaz, əfəndim.
Adamlar bir yana, bu məmləkətdə
Quş da salamımı almaz, əfəndim.

...Tapdım çəmini də, tutdum dilə də,
Necə hökm elədi, getdim elə də.
«Dünya» söylədiyən qaldı belə də,
Bə deyirdin «belə getməz», əfəndim (3, s.56)

Yaxud gənc şairlərdən Elşən Əzimin “Tapa bilsəm” qoşmasına diqqət edək. Bu şeirdə dilin yaddaşı çox diridir, özünəməxsus deyim konstruksiyaları və semantik azadlığı var. Ən adi sözlər belə burada lirik düşüncənin hədəfinə çevrilə bilər:

Ayaq da basmaram sən olan yerə
Sən olmayan yerə yol tapa bilsəm,
Qovaram evimdən xəyallarını
Ardınca düşməyə çöl tapa bilsəm.

Sənin də heç kəsə minnətin olmaz,
Məni də yandıran həsrətin olmaz,
Bəlkə də unutmaq çox çətin olmaz,
Əgər ürəyimlə dil tapa bilsəm.

Çəkdiyim bəsimdi, az deyərəmmi,
Elşənə tab gətir, döz deyərəmmi?
Sənə güldən ağır söz deyərəmmi,
Sənə sözdən ağır gül tapa bilsəm? (2, s.37)

Bu üç bəndlik qoşma istənilən halda ənənəvi, klassik şeirin tükənməyən imkanlarını bütün miqyası ilə ortaya qoyur. Elşən Əzim bu dörd misrada get-

mək, unutmaq, xilas olmaq istəyini getmək istəməmək, unuda bilməmək, məhkum kimi yaşamaq duyğusunun ifadəsi ilə canlandırır.

Heca şeirini insan duyğularının poetik ifadəsi üçün ən münasib forma hesab edən Vaqif Yusifli araşdırma apararaq belə bir sual ünvanlayır: “Bəs heca şeiri bütünlükdə öz imkanlarını aşkara çıxara bilirmi? Məsələn, bu vəznin müxtəlif formaları var, Azərbaycan şeiri iki hecalıdan tutmuş on altı hecalıya qədər ... müxtəlifliyi ilə seçilir. Yenəmi heca şeirinin yeddilik, səkkizlik, onbirlik növləri (formaları) daha çox işlənir, bəs digər formalalarına niyə az müraciət olunur?” (7, s.256)

Əlbəttə, bu suala çox cavab səsləndirmək mümkündür. Əsas səbəb yəqin ki, budur: hər şair özünü hansı şeir formasında rahat, dogma hiss edir, hansı şeir şəklinə mücaciət edəndə özünü hisslərinin ifadəsinə nail olmuş sayır. Unutmayaq ki, şeir təhtəşüür şəkildə reallaşan lirik hadisədir, onun formasını diqtə edən məzmunudur, poetik duyğuların aparıcılığıdır.

Digər səbəb də var. Zənnimcə, bu səbəb xüsusilə müstəqillik dövrü poeziyası üçün daha xarakterikdir. Bu dövr poeziyasında hecanın deyil, sərbəst vəznin dominantlığı hakim oldu. Daha çox epik şeir şəkli önə çıxdı və ədəbi prosesdə xüsusi müstəsnaıq qazandı. Çoxhecalı formalar daha çox epik şeirlərdə görünməyə başladı. Çünki bu şeirlər nəfəs genişliyi, geniş diapazon tələb etdiyindən çoxhecalı şeirlərdə fikrin ifadəsi onlara daha rahat və əlçatan təsir bağışladı. Bu isə artıq, qeyd etdiyimiz kimi, hecanın deyil, sərbəst şeirin daxilində edilən poetik özünüifadə imkanlarıdır. Bu məqamda Vaqif Yusiflinin bu fikrini elə onun özünün yuxarıdakı narahatlığına cavab kimi dəyərləndirmək olar: “Görünür, heca şeirinin yeddilik, səkkizlik və onbirlik formaları artıq şeir məkanında daimilik və stabillik hüququ qazanmışdır. Təcrübədən keçmiş və özünü tam dolğunluğu ilə təsdiq etmiş formaların yaşamaq hüququ daha çoxdur” (7, s.257).

ƏDƏBİYYAT

1. *Akimova E.* Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 316 s.
2. *Elşən Əzim.* İllərin o tayı. Bakı: Qanun, 2014, 208 s.
3. *İlyash İ.* Şair olmaq zülümdür. Bakı: Qələm, 2018, 192 s.
4. *İsmayıl M.* Qoşmalar / “525-ci qəzet”, Bakı, 2013, 18 noyabr
5. Min beş yüz ilin Oğuz şeiri (antologiya): 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 2000, 1085 s.
6. Poeziya günü. Çağdaş Azərbaycan şairlərinin şeirləri: iki cildə, II c., Bakı, 2008, 328 s.
7. *Yusifli V.* Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər). Bakı: Mütərcim, 2009, 404 s.

Redaksiyaya daxil olub 25.01.2024